

Door Paul Noomen

Verdedigbare huizen in middeleeuws Friesland

In de middeleeuwse maatschappij had de overheid geen geweldsmonopolie. Ieder die bezit of rechten had of die pretendeerde, moest zelf zorgen dat hij zijn rechten of aanspraken verdedigde. Het gebruik van en het dreigen met geweld was voor ieder die pretenties had daarmee onontkoombaar. Even onontkoombaar was dat men zich moest kunnen verdedigen tegen geweld van anderen.

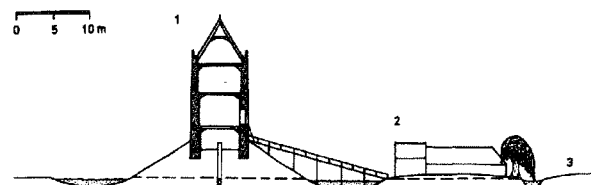
Naar mate men meer belangen had, was de noodzaak groter te kunnen beschikken over een veilig huis. In middeleeuwse kronieken wordt zo over Bremen en Gent bericht dat rond 1200 in die steden veel rijken woonden. Door hun rijkdom werden ze hoogmoedig en angstig. Daarom bouwden zij huizen van steen, zodat ze veilig konden slapen. In kroniekberichten uit de 15e en 16e eeuw over Friesland wordt eenzelfde relatie tussen rijkdom, hoogmoed, angst en stenen huizen gelegd.

In de Middeleeuwen was in de Noordelijke Nederlanden het modale boerenhuis van hout, vlechtwerk en leem. Voskuil heeft in zijn boek over de wanden van het boerenhuis mooi de verstening beschreven. Hij signaleert dat deze in de Ommelanden waarschijnlijk relatief laat plaats had. Een bericht uit archiefstukken over het redgerrecht van Middelstum rond 1530 wijst in dezelfde richting.

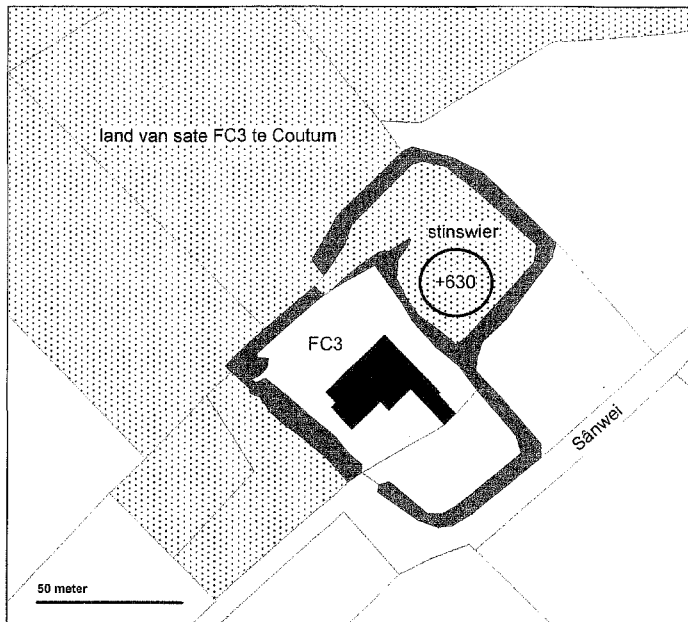
Daarin is sprake van een burenruzie, waarbij een vrouw door haar 'hueswant' werd geworpen: haar huis had dus geen stenen muur maar een wand van vlechtwerk.

Huizen van aanzienlijken waren in onze streken in de vroege en volle Middeleeuwen vaak evenmin van steen. De beveiliging bestond uit grachten, greppels en houten staketsels. Het huis zelf was vaak een boerderij van extra groot formaat. Archeologisch goed gedocumenteerd is zo de hof te Peelo van het Utrechtse kapittel van Sint-Pieter; uit geschreven bronnen is de (Hollandse) grafelijke hof in Den Burg op Texel goed bekend. Bij de laatste werd nog in 1377 vermeld dat mussen het rieten dak hadden beschadigd en dat struikgewas tegen de buitenwand van hout en leem werd verwijderd om brandstichting te voorkomen.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat stenen muren en - indien mogelijk - een waterhoudende gracht voor een minimale verdediging van een adellijk huis nuttige elementen waren. Overal in Noordwest-Europa verzezen vanaf de 11e eeuw kastelen en steenhuisen. Voor de provincie Friesland kunnen zulke steenhuisen vanaf het midden van de 12e eeuw worden aangewezen: genoemd worden dan adellijke families die hun naam ontleenden aan hun woonplaats, zoals de Van Merselums en de Van



Reconstructie van de stinswier te Zweins, naar G.P. Alders en E. Kramer. De stins dateerde uit de 13e eeuw. In de stins was een waterput aanwezig. De wier en de boerderij waren beide omgracht en lagen buiten een oudere terp.



De boerderij en de nog bestaande stinswier te Coutum onder Menaldum hebben ieder een eigen gracht.

onder Menaldum is deze tweeledigheid nog bewaard; blijkens archeologisch onderzoek en historisch kaartmateriaal vertoonden de andere stinsterreinen eenzelfde patroon.

Honderden stinzen en bruut geweld

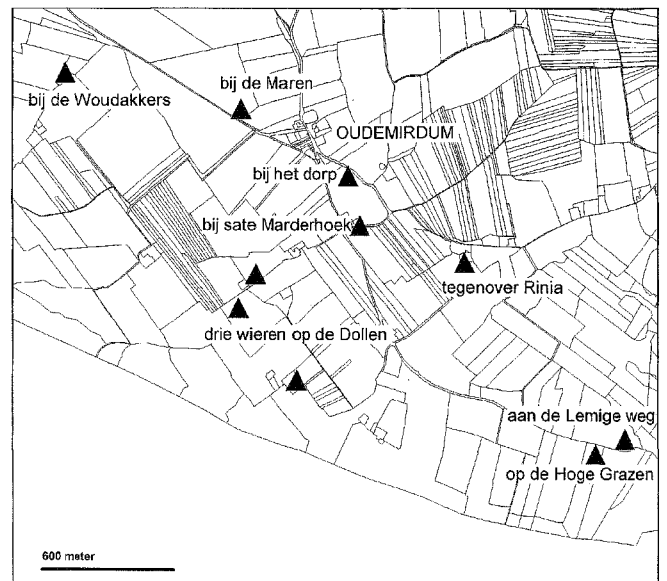
In totaal konden in Friesland honderden van dergelijke stinzen worden getraceerd. Concentraties van stinzen waren er op de zavelige oeverwallen langs de waddenkust, maar ook op de rand van de Wouden (Oenkerk, Giekerk) en op het oude cultuurland op de keileem-hoogten van Gaasterland lagen er veel dicht bijelkaar.

In de 14e en 15e eeuw werden ook wel grotere zaal-stinzen, niet vierkant maar rechthoekig, en meer samengestelde steenhuizen gebouwd. De eenvoudige vierkante woontoren kwam echter het meeste voor en gold in de 16e eeuw zelfs nog als typisch Fries. Niet het grote aantal steenhuizen in Friesland was uitzonderlijk: ook in het Maasmond-gebied ten westen van Rotterdam en langs de Langbroeker Wetering bij Utrecht stonden de kastelen mannetje aan mannetje. In twee opzichten

Underthums (Ondersmaburen) in Hallum, de Bernarda's van Bernarda- of Bannerhuis bij Lichtaard en de Cammingha's van Camminghaburen (Cambuur) en Jelgera's van Jelgerhuis bij Leeuwarden. De vermelding in de 12e eeuw impliceert al dat de huizen van tufsteen geweest kunnen zijn.

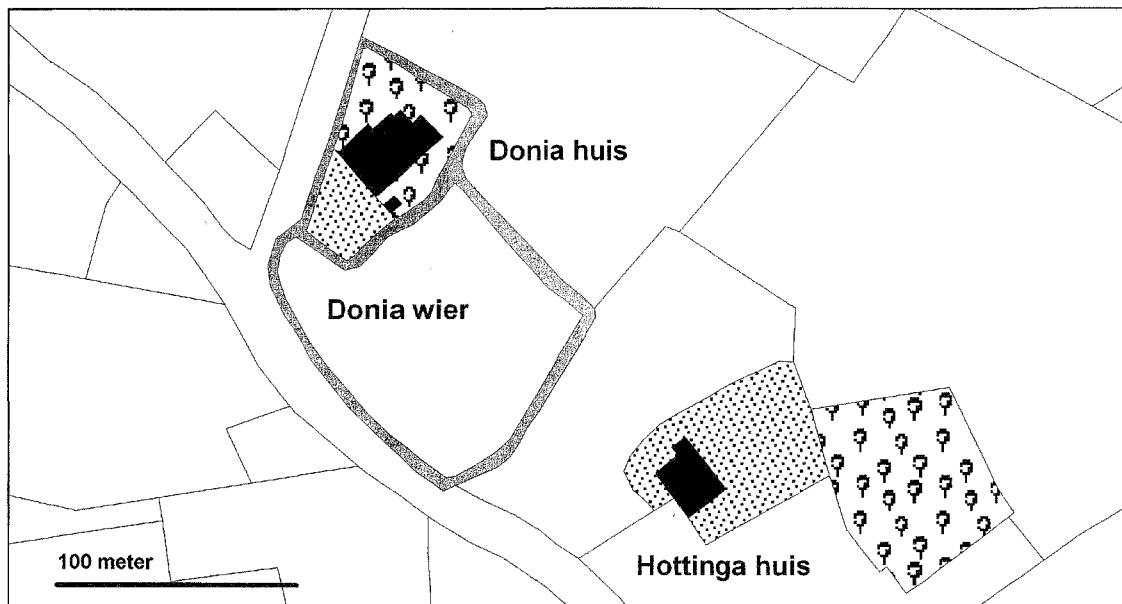
In Deventer, dat fungeerde als plaats van overslag voor tufsteen voor de bouw van Friese kerken en kloosters, is gebruik van tufsteen in de 12e eeuw voor seculiere bouwwerken inderdaad vastgesteld. Dat van zulk gebruik ook in Friesland sprake was, blijkt uit het feit dat op de in de twaalfde eeuw genoemde locatie Merselum bij Hallum de plattegrond van twee op schelpengruis gefundeerde woontorens (van 8 bij 8 meter) werd aangetroffen. Blijkens de grote hoeveelheid aangetroffen tufsteen - in brokken maar ook gaaf - waren deze torens althans gedeeltelijk in tufsteen opgetrokken. Terecht trok de bouwhistoricus Karel Emmens tijdens het symposium de parallel met het nabije klooster Klaarkamp, waar de waarschijnlijk tufstenen kerk eveneens op schelpengruis was gefundeerd, terwijl het bakstenen kloostergebouw op baksteenpuin rustte.

In latere schriftelijke berichten over de afbraak van steenhuizen in Friesland is eveneens enkele malen sprake van tufsteen. In het begin van de dertiende eeuw werden huizen van baksteen gebruikelijk. De meeste middeleeuwse adelshuizen in Friesland hadden een tweeledig grondplan: een steenhuis (*stins*) en een boerderij, elk binnen een afzonderlijke gracht. De stins bestond uit een eenvoudige woontoren, al dan niet op een kunstmatig bergje (*motte of stinswier*). Bij de nog bestaande stinswier



Ook op de hoge keileemgronden van Gaasterland lagen in het begin van de 18e eeuw nog veel stinswieren.

onderscheidde Friesland zich wel van andere streken. Allereerst door het feit dat grote kastelen (zoals het Muiderslot, Brederode of Teilingen) hier ontbraken. Het tweede verschil met andere streken was het lang - tot aan



Op 1 april 1458 bestormde Haring Donia op Donia-huis in Nijland de vlakbij gelegen Hottinga-stins. Beide stins-terreinen zijn op het kadaster in 1832 nog goed te herkennen.

het begin van de 16e eeuw - militair functioneren van eenvoudige woontorens, vaak op een stinswier.

Beide kenmerken hadden te maken met de bijzondere politieke ontwikkelingen in Friesland. In andere gewes-

Verdedigbaarheid is geen absoluut begrip, maar een afgeleide van het geweld waartegen de verdediging gericht is.

ten was er in de late Middeleeuwen een landsheer - graaf, hertog of bisschop - en een met hem verbonden hoge adel. Militair geweld tussen verschillende landsheren had vaak een aanzienlijke omvang; beperkt geweld tussen kleine edellieden werd daarentegen schaars omdat de landsheer het voeren van veten tegenging. In de Ommelanden wist de stad Groningen na 1350 op vergelijkbare wijze de veten tussen hoofdelingen tegen te gaan. Westerlauwers Friesland week sterk van dit algemene patroon af: tot in het begin van de 16e eeuw was hier geen landsheer met een centraal gezag. Het land kan daarom als een vetemaatschappij worden getypeerd. Grootschalig geweld vanwege een landsheer was hier afwezig; talrijk waren echter de veten - militair gezien van bescheiden omvang - tussen de vele hoofdelingen, waarvan er vaak meerdere in één dorp woonden.

Verdedigbaarheid is geen absoluut begrip, maar een afgeleide van het geweld waartegen de verdediging gericht is. De vele adelsveten in Friesland, meestal van beperkte omvang, vonden aldus hun neerslag in talrijke stinzen, meestal van een eenvoudige, 'ouderwetse' vorm die elders allang in onbruik was geraakt. Het geweld was kleinschalig; het was daarom niet minder gruwelijk. Ik geef een voorbeeld, het verhaal van de kroniekschrijver Worp van Thabor volgend.

'De soldaten van Tyaerck Walta, hoofdeling te Tjerkwerd, trokken van Ludingakerke naar Bolsward en kwamen zo te Pingjum. Nu waren veel van de rijkste boeren van Pingjum, uit angst voor de soldaten naar Sybeth Taedis (Thema) op zijn huis gelopen, waar ook Ulbeth Taedis, Sybets broeder was. En toen de soldaten bij het huis kwamen, eisten ze het op. Toen werd met een klein kanon of geweer vanaf het huis geschoten. De soldaten werden daarop boos en bestormden het huis. En hoewel de gracht om het huis droog was, konden zij het niet innemen. Want dit huis had dikke muren en een sterke ijzeren deur. En ze wierpen veel stenen boven van de tinnen, zodat de soldaten niet lang bij de muren konden staan. Toen brachten de soldaten een houten schut tot tegen het huis, waar zij onder konden staan. En ze hakten door een blind venster een gat, waar van binnen een bed tegen aan stond. En het lukte hen vuur in het stro van de bedstede te maken, en zo brachten ze het huis in brand. Zij die boven op het huis waren wachtten dat niet af, en begeerden genade. En

ze w
overg
ellen
deug
den l
dan :
barr
het h
riem
nem
ook
Toen
hard
hoof
viele
op sp
dood

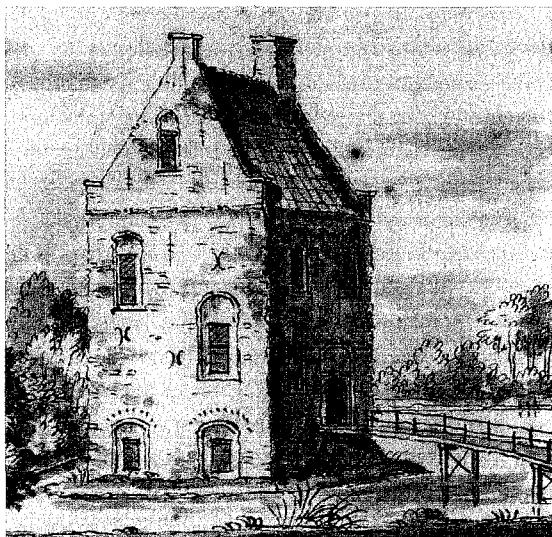
De n
woes
versc
Aller
met
ren u
druk
een v
kond
Van
Walt
plek.
stin



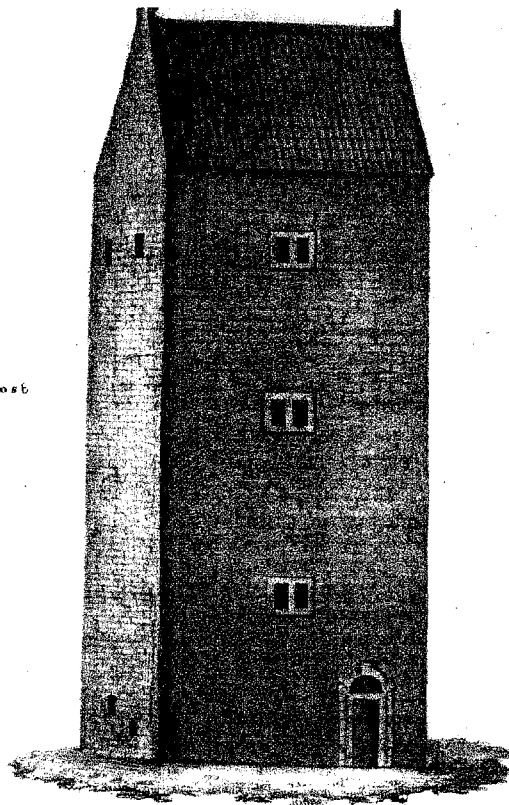
De w
als ve

ze wilden toen het huis en zichzelf wel aan de soldaten overgeven. Maar er was geen barmhartigheid. En het was ellendig en deerlijk om aan te zien dat zulke eerbare en deugdelijke lieden, die niemands goed of bloed ooit hadden begeerd zo'n ellendige dood zouden sterven. Toen ze dan zagen dat zij moesten sterven en dat er genade noch barmhartigheid was, lieten zij de kinderen van boven van het huis met touwen neer en bonden hun vele zilveren riemen of gordels om, opdat de soldaten het zilver zouden nemen en de de kinderen in leven zouden laten. Zoals zij ook deden: zij beroofden de kinderen en lieten ze gaan. Toen ze op het huis het door de brand niet langer konden harden, werd Ulbeth Taedis boven op de tinnen door zijn hoofd geschoten. Sybeth, zijn broer, en sommige anderen vielen van boven van het huis; ze werden door de soldaten op spietsen en hellebaarden opgevangen en voor het huis dood geslagen. De anderen verbranden op het huis'.

De mededelingen over de gang van zaken bij deze verwoesting spreken voor zich. Het verhaal is illustratief voor verschillende aspecten van de stins als verdedigingswerk. Allereerst is het interessant dat niet alleen de hoofddeling met zijn huishouding op de stins was, maar dat ook boeren uit de omgeving er hun toevlucht hadden gezocht. Uitdrukkelijk wordt in de beschrijving verder het belang van een waterhoudende gracht genoemd. Omdat die ontbrak konden de belegeraars zo dicht onder de muren komen. Van belang voor de verdediging waren de dikke muren. Walta's soldaten moesten dus op zoek naar een zwakke plek. Toen het stro van het bed eenmaal brandde, zal de stins als een schoorsteen hebben gewerkt. Begrijpelijk is



De woontoren van Douwema te Langweer werd tot in de late 15e eeuw als versterking gebruikt in het vetegeweld.



De Jarla-stins te Gaastmaburen bij Hardegarijp. De stins werd in 1498 door Schieringer hoofdelingen bestormd en in 1829 afgebroken.

het dan ook dat, om dit te voorkomen, bij veel stinzen de kelder of de gelijkvloerse bouwlaag een stenen gewelf had en niet in open verbinding met de bovengelegen verdiepingen stond. Vuur en rook worden in de kronieken ook bij veel andere bestormingen als hulpmiddelen van de aanvallers genoemd. De poort en de deur waren bij alle kastelen de zwakste plekken. Het beslaan van deuren met ijzer werd daarom vaak toegepast als bescherming tegen vuur. Zo bij de in brand gestoken Thema-stins in Pingjum en bij de Wallema-stins in Folsigare bij Sneek. In 1496 moest Bocka Ygasz Ygama op de laatstgenoemde stins aan de stad Groningen beloven dat hij zelf 'den ysren doer sal uutniemen [uitnemen]'. De ijzeren deur van de stins was de Groningers blijkbaar een doorn in het oog. Blijkens historisch kaartmateriaal stond de Wallema-stins op een stinswier, die in 1718 nog aanwezig was. Ook van verschillende andere stinzen die in beschrijvingen van het vetegeweld aan het einde van de 15e eeuw worden genoemd, staat vast dat het eenvoudige woontorens op een motte waren. e³

Literatuur

- H.L. Janssen e.a. (red.), *Duizend jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen* (Utrecht 1996).
- E.S. Mittendorff, 'Woningen met uitzicht. De ontwikkeling van een stedelijke wooncultuur in Deventer tussen de 9de en 13de eeuw', *Vitruvius* nr. 6 (januari 2009) 32-39.
- P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum, Verloren, 2009); met CD *Stinzen in Friesland: een voorlopige inventarisatie*.
- J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland* (Arnhem/Zutphen 1979).